

РЕЗУЛЬТАТ ПЕДАГОГІЧНОГО ПОКЛИКАННЯ – ТВОРЧІСТЬ УЧИТЕЛЯ

В статті раскрыты педагогические технологии, которые способствуют повышению качества среднего образования, показывая творческую личность учителя. Такими педагогическими технологиями являются лично ориентированное и интерактивное обучение, а также дискуссии, которые сопровождаются использованием компьютера, без которого сегодня не может функционировать учебно-воспитательный процесс ни одно среднее учебное заведение. Определенно, что главным субъектом учебно-воспитательного процесса является творческий учитель. Раскрыты их особенности и свойства.

Ключевые слова: *учитель, призвание, творчество, педагогические технологии.*

This article reveals the pedagogical technologies which facilitate the improvement of the quality of secondary education by means of which showing the creative personality of teacher. Such technologies are the following: personally-oriented and interactive teaching, discussions, which are accompanied with the application of computer, because the education and training process of any educational institution can not operate without computer. The main subject of education and training process is a creative teacher. Their peculiarities and features are revealed.

Key words: *teacher, mission, creativity, pedagogical technologies.*

На сучасному етапі всі, хто навчається, використовують інноваційні технології навчання. Для того, щоб особистість була всебічно розвиненою, необхідно використовувати нове, те, що напрацьовано не лише українським суспільством, а й світовим товариством.

Творчість не існує без застосування інноваційних технологій навчання вчителями будь-якого виду навчальних закладів, зокрема середньої освіти. Творчість має шукати шляхи реалізації під час професійної педагогічної діяльності. Сьогодні творчість знаходить вияв через зв'язок науки і практики, що передбачено Національною доктриною розвитку освіти України.

Інформаційний обсяг на сьогодні значний та швидкоплинний. Особистість має поновлювати накопичення знань та загальнокультурний рівень, а навчальний заклад має розвивати у тих, хто навчається, сталий інтерес до пізнання нового, забезпечити їх механізмами самостійного здобування нових знань.

Стрімкий науково-технічний прогрес зумовлено інформаційними технологіями, що поставив людство перед протиріччям значного обсягу знань і можливостями людини щодо їх застосування. Міжнародна Комісія ЮНЕСКО звернула увагу на такі важливі для життя

Розділ I. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

людини чинники, як фізичне та психічне здоров'я, зв'язок людини з навколишнім середовищем, а також проблеми, пов'язані зі збереженням цих чинників [1].

Зараз світ і Україна переживає електронні, інформаційні зміни, а також біотехнології, що активно розвиваються. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційного розвитку України» визначає стратегію пріоритетів розвитку нашої держави [2].

Середня освіта – це система фундаментальних наукових знань, які є обов'язковими; освіта за вибором, що відповідає сервісній службі, урахування індивідуальних можливостей суб'єкта навчання; гуманізація та гуманітаризація навчання і виховання. Ті, хто замовляє ці послуги, налаштовані прагматично, а ті, хто забезпечує цей процес, – мають розуміти, що завдання освіти набагато ширше того, що замовляє людина. Можливості такої освіти є більшими, якщо йдеться про перетворення «природної» людини у «культурну».

Розгалужена система освіти – це належність вільного суспільства і розвиненої цивілізації. Закриті, тоталітарні держави завжди скорочують об'єми освіти громадян, тому що знання – це спосіб здобути внутрішньої та зовнішньої свободи особистості. У процесі навчання особистість стає освіченішою, розумнішою, тобто означає вільнішою, що робить її щасливішою.

Знання – це особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, для якої властиве усвідомлення їх істинності. Знання виконують важливі функції: а) матеріалізуються в певних технічних пристроях, технологічних процесах, завдяки чому слугують виробництву; б) перетворюються на переконання і постають закликом до практичної дії. Знання постають складником світогляду людини, визначають її ставлення до дійсності, моральні погляди і перетворення, вольові риси особистості, характер, а також є джерелом нахилів та інтересів, необхідною умовою розвитку здібностей та обдарувань [3]. Визначаючи соціальну роль знань, необхідно зробити все, щоб система середньої освіти як елемент неперервної освіти громадян незалежної України міцніла та розвивалась.

Середня освіта є важливим засобом досягнення вищих потреб людини – самореалізації та потенційних можливостей.

Говорячи про творчого вчителя необхідно детальніше вивчити його професійну культуру, професіоналізм, толерантність тощо.

Професійна культура вчителя складається з таких компетенцій: базових (предметних, філософських, педагогічних і психологічних знань, методики викладання, педагогічної етики); методологічних (здібність бачити проблеми освіти крізь призму системного підходу, професійного, особистісного підходів). Також до її складу належать компетентності, виражені в переконанні соціальної значущості власної професії, розумінні ключових проблем педагогіки в науково-дослідницькій, технологічній, графічній і комунікативній культурі, гнучкості, мобільності, здібностях щодо засвоєння інноваційних технологій, рефлексії власної професійної діяльності та її результативності, у потребі самовдосконалення [7]. Професіоналізм учителя визначається: рівнем самореалізації у професії, індивідуальними педагогічними якостями, які він сформував під час навчання у ВНЗ; умінням використовувати інноваційні технології; нестандартно мислити; брати на себе відповідальність за тих, хто навчається.

У всі часи учитель був головною фігурою у навчально-виховному процесі. Від нього залежить переорієнтація на нові технології навчання, що забезпечує реалізацію основної проблеми середньої освіти – формування в учнів, самонавчання, самовдосконалення та самореалізацію. Застосування сучасних інформаційних технологій забезпечить ефективну організацію навчального процесу, мотивацію отримання знань, а також виведе на новий рівень отримання знань, їх використання та розповсюдження.

Що ми розуміємо під технологією навчання? *Технологія навчання* (від грец. *techne* – мистецтво, майстерність, вміння, *logia*) – це системний метод створення, застосування та визначення процесу навчання, засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, що має на меті оптимізацію освіти [8]. *Технологія навчання* – це певний порядок, логічність та послідовність викладу змісту навчання, відповідно до поставленої мети, повна алгоритмізація спільної діяльності вчителя та учня в навчально-виховному процесі, узгодженість їхніх дій та взаємовідносин.

Однією з педагогічних технологій є *особистісно зорієнтоване навчання*. Під час її застосування необхідно звернути увагу на контингент тих, хто навчається. Особистісно зорієнтоване навчання розглядають як альтернативу традиційного і тлумачать як особливий тип освіти, що є основою взаємодії учнів і вчителів, за якої створено оптимальні умови для розвитку в суб'єктів навчання здібностей до самоосвіти, самовизначення, самодіяльності та самореалізації.

Які соціально-психологічні умови зумовлюють модель особистісно зорієнтованого навчання для тих, хто навчається?

Серед них можна назвати такі:

- 1) створення відповідного освітнього середовища;
- 2) високий рівень кваліфікації та професіоналізму вчителів;
- 3) любов учителя до дітей і власної професії;
- 4) толерантність учителя;
- 5) динамізм впровадження сучасних технологій тощо.

Інтеграція та світовий економічний простір змушує освітянську спільноту України наблизити якість та рівень освіти до економічно розвинених країн.

Для реалізації особистісно зорієнтованого навчання принциповим є поняття того, що педагогічна дія, спрямована на формування особистості і викликає протидію з боку учнів. Особистісно зорієнтоване навчання засновано на таких *принципах*: визнання пріоритету особистості як активного носія суб'єктивного досвіду; учень не стає, а є суб'єктом пізнання; врахування досвіду кожного учня; розвиток учня як особистості (його соціалізація) відбувається не лише шляхом оволодіння нормативною діяльністю, а й через постійне збагачення, перетворення суб'єктивного досвіду як важливого джерела власного розвитку.

Особистісно зорієнтований підхід у середній освіті означає створення: умов для учасників навчально-виховного процесу (учнів, учителів, управлінців); дієвих стимулів (зовнішніх подразників) соціального розвитку; упровадження у навчально-виховний процес сучасних педагогічних і психологічних технологій особистості, забезпечення емоційної комфортності та соціального захисту [4].

Розділ I. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

ЗНЗ, що реалізує навчальні програми стикається з організаційними труднощами, пов'язаними з неоднорідністю контингенту. Кожен із них повинен мати індивідуальний «навчальний маршрут», що дасть змогу оптимізувати процес навчання і зусилля учасників педагогічного процесу.

Звертаємо увагу на основні відмінності особистісно зорієнтованого навчання від традиційної дидактичної системи, що показано у таблиці 1.

Таблиця 1

Відмінності особистісно зорієнтованого навчання

№	Традиційне навчання	Особистісно зорієнтоване навчання
1	Навчання – це викликаний зовнішньою дією процес засвоєння особистістю узагальненого, суспільного досвіду. Те, що є суспільно важливим, стає важливим для неї (Кліберг Л. Проблеми теорії навчання. – М. : Педагогіка, 1984. – с. 25.)	Особистісно зорієнтоване навчання – це навчання, що забезпечує розвиток і саморозвиток особистості учня, виходячи з виявлення його індивідуальних особливостей як суб'єкта пізнання і предметної діяльності (Нові цінності навчання. – М. : РФФІІПІ, 1995. – с. 55.)
2	Обране розуміння того, хто навчається – «людина – глина» – не має початкової сутності (чистий аркуш) і є матеріалом для педагогічної діяльності	Обране розуміння того, хто навчається – «людини – сім'я» – має генетичну програму розвитку. Навчання, як розвиток потенційних якостей та здібностей
3	Центральною фігурою процесу навчання є вчитель	У центрі процесу навчання – учень
4	Навчання: викладання та учіння: вчитель передає учням знання, вміння та навички, а учні їх засвоюють та відновлюють	Навчання: сумісна діяльність учня та вчителя, спрямована на індивідуальну самореалізацію учня і розвиток особистісних якостей у ході засвоєння знань. Особистісно орієнтоване навчання більше відображає поняття «засвоєння», ніж поняття «вивчення»
5	Провідна діяльність процесу навчання – викладання	Провідна діяльність процесу навчання – діяльність пізнання
6	У процесі навчання нівелюються суб'єктивна різниця дітей, для всіх дітей єдина «планка» – стандарт	У процесі навчання максимально розкривається різниця суб'єктивного досвіду дітей, акцентується увага на індивідуальності учня
7	Суспільні інтереси ставляться вище особистих	Визнається вища самоцінність особистості
8	Учитель разом з підручником є основним джерелом знань, а також є контролюючим суб'єктом пізнання	Роль учителя – організація освітнього середовища, в якому учень самостійно навчається, застосовуючи власний потенціал та використовуючи відповідну технологію навчання

Ніщо не зможе спонукати вчителя до переходу на нові форми навчання та психологічну основу діяльності. Необхідно створити ситуацію, розв'язуючи яку вчителі перебудували б усталені способи навчально-пізнавальної діяльності. Дієвим стимулом може стати атестація педагогічних кадрів. Уведення атестації спонукає вчителів до пошуку інноваційних технологій, що сприяють підвищенню кваліфікації та педагогічної майстерності. Тепер в регіонах України Міністерство освіти і науки України здійснює пошук нових методик атестації.

У сучасній середній освіті використовують таку технологію, як «інтерактивні» методи навчання. Інтерактивність (англ. – взаємодія) визначають організовану пізнавальна діяльність, що базується на творчому потенціалі учнів і містить соціальну спрямованість. Інтерактивне навчання спрямовано на створення зворотного зв'язку [5]. Як форма організації навчально-виховного процесу інтерактивні методи навчання мають конкретну мету – створення комфортних умов навчання, за яких учень відчуває успішність, інтелектуальну спроможність. Творчість, притаманну інтерактивним методам навчання, полюбляють всі учні. Вони можуть відкривати нове, що зацікавить їх в отриманні знань, підвищувати мотивацію і досягати навчальних цілей. Застосування інтерактивних технологій мають плюси і мінуси (табл. 2).

Таблиця 2

Інтерактивні педагогічні технології за/проти

№	За	Проти
1	Учень відчуває власну успішність, цьому сприяє сам процес навчання	Навіть інтерактивні технології навчання не дають можливості учню подолати небажання брати участь у процесі навчання
2	Учні долучаються до процесу пізнання. Вони мають можливість розуміти і рефлексувати з приводу знають та думають	Для деяких учнів інтерактивні технології є такими, що порушують традиційне уявлення про навчання, що призводить до руйнації їхніх уявлень, яке створює внутрішній дискомфорт
3	Панує атмосфера взаємодопомоги, що дає змогу не лише отримувати знання, а й розвивати пізнавальну діяльність, переходить на більш високий рівень співпраці	Не враховуючи думок інших, під час обговорення може превалювати думка одного, якщо той, хто виступає, домінує в колективі
4	Інтерактивні технології виключають переваги думок	Для деяких учнів навчальна діяльність в команді з використання інтерактивних технологій є засобом не виконувати завдання
5	Учні навчаються: критично мислити; розв'язувати складні проблеми на основі аналізу обставин та відповідної інформації; зважувати альтернативні думки, приймати рішення; брати участь у дискусіях; спілкуватися з іншими учнями	Якщо учитель не володіє інтерактивними технологіями, то процес навчання буде не контрольованим

№	За	Проти
6	Інтерактивні технології розвивають <i>комунікативні вміння та навички</i> , допомагають <i>встановлювати контакти</i> між учнями, забезпечують <i>реалізацію виховної мети</i> , навчають <i>працювати в команді</i> ; прислуховуватися до <i>думки однокласників</i>	Не потрібно забувати, що інтерактивні технології можуть повинні забезпечувати головне – отримання знань з конкретного питання навчального матеріалу
7	Інтерактивні технології знімають <i>нервову напругу</i> учнів, надають можливість змінювати <i>форму діяльності</i> та переключати увагу на <i>головні питання теми</i> заняття	

Таким чином, інтерактивні технології навчання мають вагомі переваги, сприяють не лише активізації пізнавальної діяльності, розвитку мислення, а й навчають учнів конструктивному спілкуванню, пошуку компромісів, формують уміння чути і слухати співрозмовника, працювати в команді, що важливо буде в майбутньому. Отже, інтерактивні технології привносять нове у традиційне навчання.

Модель інтерактивного навчання неможлива без активної позиції учасників навчально-виховного процесу на кожному його етапі. За цією технологією вчитель перестає бути центральною фігурою, носієм знань. Він визначає питання, формулює завдання, постає консультантом, виділяє ліміт часу тощо. Учень стає колегою, який володіє самостійним мисленням і виступає як джерело знань [5]. Для реалізації інтерактивного методу навчання застосовують рольові ігри, тренінги, методи мозкового штурму тощо. Вони дають змогу ознайомити учнів зі складними аспектами соціальної поведінки, формувати культуру рефлексивного мислення, навчати подоланню скрутних ситуацій, пошуковим процедурам тощо. До того ж, навчання передбачає застосування таких форм навчальної діяльності, як дискусії, кейси, імітаційно-ділові ігри тощо.

З появою інформаційних технологій та Інтернету широко почали застосовувати інтерактивні методи навчання. Реальна ситуація сьогодення демонструє, що більшість роботодавців вимагає від кожного співробітника досвіду щодо практичних навичок володіння цими технологіями. Цей чинник зумовлює трансформаційність процесів у навчанні.

Толерантність у середньому навчальному закладі передбачає: співробітництво, дух партнерства; готовність приймати чужу думку; повагу до поняття людської гідності та прав інших; прийняття іншого таким, яким він є; здатність поставити себе на місце іншого; повагу до права бути іншим; визнання рівності інших; терпимість до чужих думок, вірувань та поведінки; відмову від домінування шкоди та насильства [9]. Толерантність вчителя розглядають відповідно за трьох аспектів особистості: 1) особистість суб'єкта навчання, яка

володіє толерантними якостями; 2) прояв толерантності в професійній діяльності; 3) реалізація принципів толерантності під час педагогічного спілкування.

Толерантний учитель є взірцем для наслідування, засвоює та використовує необхідні навички з метою діалогу з учнями, спокійно розв'язує конфліктні ситуації, стимулює творчі підходи, поважає думку інших та чітко формулює власну, забезпечує конструктивну діяльність навчально-виховного процесу. Різницю між толерантним та інтолерантним учителем можна продемонструвати у таблиці 3 [6].

Таблиця 3

Особливості толерантності вчителя

№	Толерантний учитель	Інтолерантний учитель
1	Знає себе і власні переваги та недоліки	Підмічає у себе більше переваг ніж недоліків
2	Критичний до себе, не поривається у всьому звинувачувати оточуючих	Менш критичний, частіше звинувачує інших у власних невдачах
3	Сутнісний розрив між «Я-ідеальним» і «Я-реальним»	«Я-ідеальне» та «Я-реальне» практично співпадають
4	Емпатія достатньо виражена	Емпатія практично не виражена
5	За те що відбувається бере на себе відповідальність	Намагається зняти із себе відповідальність за те що відбувається
6	Визнає багатомірність світу, людей, їх позиції та думки	Світ ділить на чорне і біле, людей – на хороших і поганих
7	Порядок не є для нього цінністю і відходить на другий план	Порядок для нього важливий в усьому, особливо значущий соціальний порядок
8	Орієнтований на себе, намагається до особистої незалежності	Намагається належати до суспільних інституцій
9	Здібний посміхатися над собою, володіє почуттям гумору	Почуття гумору слабо виражене
10	Віддає перевагу вільному демократичному суспільству	Віддає перевагу авторитарному суспільству зі сильною владою

Підвищена напруга призводить до стресових ситуацій, наслідком чого стає агресивність, нестриманість, грубість. Емоційна розрядка вчителя за рахунок оточуючих спричиняє невротизацію учнів і спаду фізичного здоров'я учнів. Учитель схильний до емоційного вигорання, тому що це набута якість професійної поведінки, результатом якої є байдужість, знижений інтерес до навколишньої дійсності. Симптомами такого стану є занижена самооцінка, негативне сприйняття себе, песимізм, апатія, психосоматичне недомагання (утома, безсоння, шлунково-кишкові розлади тощо), зниження активності.

Підвищенню толерантності вчителя сприяє зняття емоційної напруги та розвитку емоційної стійкості. Він має усталені принципи: відкритість, розуміння, довіру тощо. Тому необхідно говорити про професійну компетентність учителя, що складається не лише з володіння знаннями, вміннями та методиками навчання предмету, а й зі здібностей знаходити оптимальні

Розділ I. Педагогічні проблеми обдарованої особистості

способи розв'язання проблем. Толерантність має діалогічний, творчий, особистісний та індивідуальний характер. Довіра вчителя викликає довіру учня. Від його особистісного потенціалу, професійних знань, умінь, поглядів залежить успішність спілкування та сумісна діяльність.

Технологія толерантного спілкування складається з уміння вчителя розуміти психічний стан учня на засадах зовнішніх проявів, підлаштуватися під нього та повідомити як можна більше позитивного. Алгоритм поведінки толерантного вчителя передбачає: аналіз ситуації; оперативний пошук можливих варіантів поведінки; вибір оптимального методу; організацію толерантної взаємодії [6; 7].

Важливою у контексті інноваційних технологій навчання є *навчальна дискусія*. Головними рисами навчальної дискусії є те, що вона містить цілеспрямований та впорядкований обмін ідеями, думками, судженнями у класі заради істини. Дискусія поступається за ефективністю передачі інформації, але вона може бути ефективною для закріплення даних, творчого осмислення матеріалу, що вивчається, та формування ціннісних орієнтацій. Серед чинників, що сприяють поглибленню засвоєння матеріалу під час дискусії дослідники виокремлюють: ознайомлення кожного учня під час обговорення з відомостями, що є в інших учасників (обмін інформацією); допущення різних, відмінних думок та пропозицій про предмет обговорення; можливість критики; мотивація учасників до пошуку групової згоди у вигляді загальної думки або рішення.

Дидактичні завдання дискусії пов'язані з такими завданнями: 1) конкретно-змістовим планом; 2) організацією взаємодії у групі, класу.

Сфера *перших* завдань охоплює: усвідомлення протиріч, труднощів, пов'язаних з дискусійною проблемою; актуалізація раніше отриманих знань; творче переосмислення можливостей їх застосування, включення у новий контекст тощо. До сфери *других* завдань належить: поділ ролей у групах-командах; виконання колективного завдання; узгодженість в обговоренні проблеми і вироблення спільного підходу; виконання спеціально прийнятих правил і процедур сумісної пошукової діяльності тощо.

Вибір теми дискусії завжди є проблематичним для вчителя. Він повинен використовувати такі основні критерії, як *своєчасність* та *зручність* для навчально-виховного процесу (відповідність темі, значущість та сучасність, готовність вчителя, достатня підготовка учнів тощо).

Важливим аспектом є створення атмосфери доброзичливості та поваги до кожного учасника навчально-виховного процесу, а також зосередження дискусії на її тематиці, спрямування учасників на питання, що обговорюються. Підводячи підсумки дискусії необхідно акцентувати на таких моментах: резюме сказаного з теми; огляд наданих фактів, підсумування того, що обговорювалось; переформування; переказ зроблених на певний час висновків; аналіз обговорення. Педагогічна цінність дискусії – її аналіз та оцінювання кожним учасником.

Таким чином, якщо вчитель буде систематично використовувати інноваційні технології навчання, то, на нашу думку, в умовах навчального закладу можна підготувати здібного, толерантного, конкурентоспроможного, активного у майбутньому члена суспільства. Ми розглянули лише незначну частину педагогічних технологій, що надають можливість використовувати творчий підхід вчителя до навчально-виховного процесу. Розкриття інших технологій передбачено у наступних публікаціях.

Використані літературні джерела

1. *Ващенко Л.* Інноваційна політика як динамічна система управління освітою [текст] / Л. Ващенко // Педагогічні інновації столичної освіти: теорія і практика : наук.-метод. щорічник. – 2001. – С. 277–289.
2. *Жебровський Б.* Якісна підготовка майбутнього професіонала [текст] / Б. Жебровський // Професійно-технічна освіта. – 2004. – № 1. – С. 15–16.
3. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене [текст] / С. У. Гончаренко. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
4. *Профессиональная педагогика.* – М., 2000. – С. 341.
5. *Григорчук Т. В.* Інтерактивні методи навчання у сучасній системі освітніх послуг вищого навчального закладу [текст] / Т. В. Григорчук // Зб. наук. праць. – Вип. 8. – 2004. – С. 59.
6. *Безюлева Г. В.* Від толерантного педагога – до толерантного учня [текст] / Г. В. Безюлева // Професійне образование. – 2005. – № 2. – С. 28–29.
7. *Темербекова А. А.* Професійна культура викладача [текст] / А. А. Темербекова // Професійне образование. – 2005. – № 5. – С. 15.
8. *Педагогічний словник* [текст] / за ред. М. Д. Ярмаченка. – Київ : Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
9. *Орловська Н. М.* Школа толерантності: шлях до формування толерантності суспільства / Н. М. Орловська, Н. А. Осатюк, Т. П. Томчишина, С. Г. Шенгілевич. – Чернівці-Київ: Букрек, 2012. – 504 с. – (Серія «Школа майбутнього»).

Bibliography

1. *Vashchenko L.* Innovatsiina polityka yak dynamichna systema upravlinnia osvitoiu [tekst] / L. Vashchenko // Pedagogichni innovatsii stolychnoi osvity: teoriia i praktyka : nauk.-metod. shchorichnyk. – 2001. – S. 277–289.
2. *Zhebrovskiy B.* Yakisna pidhotovka maibutnoho profesionala [tekst] / B. Zhebrovskiy // Profesiino-tekhnichna osvita. – 2004. – № 1. – S. 15–16.
3. *Honcharenko S. U.* Ukrainyskiy pedagogichniy entsyklopedychnyi slovnyk. Vydannia druhe, dopovnene y upravlene [tekst] / S. U. Honcharenko. – Rivne : Volynski oberehy, 2011. – 552 s.
4. *Professyonalnaia pedahohyka.* – M., 2000. – S. 341.
5. *Hryhorchuk T. V.* Interaktyvni metody navchannia u suchasni systemi osvitykh posluh vyshchoho navchalnoho zakladu [tekst] / T. V. Hryhorchuk // Zb. nauk. prats. – Vyp. 8. – 2004. – S. 59.
6. *Beziulieva H. V.* Vid tolerantnoho pedahoha – do tolerantnoho uchnia [tekst] / H. V. Beziulieva // Professyonalnoe obrazovanye. – 2005. – № 2. – S. 28–29.
7. *Temerbekova A. A.* Profesiina kultura vykladacha [tekst] / A. A. Terembekova // Professyonalnoe obrazovanye. – 2005. – № 5. – S. 15.
8. *Pedagogichniy slovnyk* [tekst] / za red. M. D. Yarmachenka. – Kyiv : Pedagogichna dumka, 2001. – 516 s.
9. *Orlovska N. M.* Shkola tolerantnosti: shliakh do formuvannia tolerantnosti suspilstva / N. M. Orlovska, N. A. Osatiuk, T. P. Tomchyshyna, S. H. Shenhilevych. – Chernivtsi-Kyiv: Bukrek, 2012. – 504 s. – (Seriia «Shkola maibutnoho»).